

СЕРІЯ:
Свобода слова
і національна
безпека

ЯК АНАЛІЗ ДИСКУРСУ МОЖЕ РОЗПІЗНАТИ ЗАГРОЗИ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ

Київ, жовтень 2022 року

СЕРІЯ:
Свобода слова
і національна
безпека

Як аналіз дискурсу може розпізнати загрози національній безпеці

Київ, жовтень 2022 року

Як аналіз дискурсу може розпізнати загрози національній безпеці.

Просвітницькі матеріали. Серія: Свобода слова і національна безпека. – Київ: УНЦПД, 2022. – 25 с.

У публікації представлено підходи до аналізу дискурсу та на прикладі продемонстровано алгоритм побудови дискурсу, що несе загрози національній безпеці України. Доробок може використовуватися як орієнтир для подальшої розробки інструменту для оцінки різних аспектів дискурсу, розпізнавання конструктивів і маркерів, що використовуються як частина ідеологічної нормалізації насильства, виправдання порушення норм міжнародного права та нехтування правами людини.

Текст: **Ольга Дзюба**, соціолог, Харківський національний університет ім. М. Каразіна.

Авторський колектив: **Тетяна Олексіук, Людмила Опришко, Сергій Скрипник, Ігор Попов, Андрій Загородський, Світлана Горобчишина** (загальне редагування), **Світлана Конончук** (керівник проєкту).

Менеджмент проєкту: **Олександр Шаповал, Ольга Басюк**.

Дизайн-макет: **Сергій Буравченко**.

Літературне редагування: **Олена Зварич**.

Ці просвітницькі матеріали «Як аналіз дискурсу може розпізнати загрози національній безпеці» презентує Український незалежний центр політичних досліджень (УНЦПД) за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID). Розробка цього матеріалу стала можливою завдяки щирій допомозі американського народу, наданій через Агентство США з міжнародного розвитку (USAID). Зміст публікації є винятковою відповідальністю УНЦПД і необов'язково відображає погляди USAID або уряду США. Заборонено відтворення та використання будь-якої частини цієї продукції в будь-якому форматі, зокрема графічному й електронному, копіювання чи поширення в будь-який інший спосіб без відповідного посилання на оригінальне джерело.

Проєкт «Громадянські свободи та національна безпека: баланс для захисту із УНЦПД», у межах якого виконано це дослідження, реалізується за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID).

Текст документа українською й англійською мовами доступний для завантаження на сайті УНЦПД www.ucipr.org.ua.

Зміст

ВСТУПНЕ СЛОВО. ДЛЯ ЧОГО ЦІ МАТЕРІАЛИ.....	4
РОЗДІЛ I. ПОТЕНЦІАЛ ЗАСОБІВ АНАЛІЗУ ДИСКУРСУ	6
I.1. ЩО ТАКЕ ДИСКУРС(И) ТА НАВИЩО ЙОГО (ЇХ) АНАЛІЗУВАТИ?.....	6
I.2. ДИСКУРС Й ІДЕОЛОГІЯ. ЩО САМЕ МИ ШУКАЄМО, КОЛИ АНАЛІЗУЄМО ДИСКУРС?	8
I.3. ОСОБЛИВОСТІ ОКРЕМИХ ПІДХОДІВ ДО АНАЛІЗУ ДИСКУРСУ	9
I.3.1. ДИСКУРС ЯК СОЦІАЛЬНА ПРАКТИКА	9
I.3.2. ОРГАНІЗАЦІЯ ДИСКУРСУ	10
I.3.3. КРИТИЧНИЙ ДИСКУРС-АНАЛІЗ	10
I.3.4. ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС-АНАЛІЗ	11
I.3.5. СЛОВО – ДІЯ	11
I.3.6. ДОМІНАНТНІ ЗНАЧЕННЯ	12
I.3.7. КОГНІТИВНИЙ АНАЛІЗ	12
I.3.8. КОНВЕРСАЦІЙНИЙ АНАЛІЗ	12
I.4. ДЕ ПЕРЕТИНАЮТЬСЯ РІЗНІ ШКОЛИ ДИСКУРС-АНАЛІЗУ?.....	13
РОЗДІЛ II. ЩО МОЖНА ВИЯВИТИ У ТЕКСТІ, ВИКОРИСТОВУЮЧИ РІЗНІ ПІДХОДИ?	14
II.1. ЗАВДАННЯ ОЦІНКИ	14
II.2. ВИКЛАД ЗНАХІДОК У РЕЗУЛЬТАТІ АНАЛІЗУ ТЕКСТУ Т. СЕРГЕЙЦЕВА «ЩО РОСІЯ ПОВИННА ЗРОБИТИ З УКРАЇНОЮ».....	15
II.2.1. ЗАГАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ ВИРОБНИЦТВА ТЕКСТУ	15
II.2.2. РОБОТА З ПАМ'ЯТТЮ.....	15
II.2.3. ДІАЛОГІЧНІСТЬ І ТИП ДИСКУРСУ	18
II.2.4. КРИТИЧНИЙ ДИСКУРС-АНАЛІЗ	19
II.2.5. «МИ-ТИ» ДИСКУРС ТА СТРАТЕГІЇ ПОКЛАДАННЯ ПРОВІНИ Й ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	20
II.2.6. «МІФИ», ВИКОРИСТАНІ У ТЕКСТІ.....	21
II.2.7. СПРЯМОВАНІСТЬ ДИСКУРСУ.....	22
ВИСНОВОК. РЕЗУЛЬТАТ ОЦІНКИ ТЕКСТУ	23

ВСТУПНЕ СЛОВО. ДЛЯ ЧОГО ЦІ МАТЕРІАЛИ

Вступне слово. Для чого ці матеріали

Маніпуляції є частиною пропаганди, а пропаганда – частиною війни. Про це пишуть багато сучасних дослідників, журналістів. Як це виразив, зокрема, Марк Томпсон у своїй книзі «Кування війни», розкриваючи розгортання нарративу розбрату й початок війни в колишній Югославії, – «словесне насильство призвело до фізичного насильства»¹.

Чим більше розвиваються різні платформи – друковані матеріали, цифрові платформи й цифрові соціальні мережі, – тим більша аудиторія охоплюється та піддається впливам.

Війна, яку Росія із своїми союзниками тривалий час веде проти української державності, так само має передумовою пропагандистську складову. Бюджети, які російська держава витрачає на підтримання діяльності засобів масової інформації, зростають і сягають значних сум. Так, у 2022 році утримання лише телеканалу іномовлення Russia Today² коштує російській скарбниці 28,6 млрд рублів³ (приблизно 387,1 млн дол. США).

Реакція уряду Німеччини на інформацію, подану через німецьку редакцію Russia Today, показала несприйняття змісту і спрямованості роботи цього каналу. Медіарегулятор Німеччини звернувся до Eutelsat 9B – Європейського оператора супутникового зв'язку – з проханням відключити німецьку філію Russia Today від платформи, що і сталося у грудні 2021 року.

Але на виправдання війни працює вся російська машина і ціла армія пропагандистів.

Арсенал маніпуляцій давній і добре відомий – пересмикування слів, замовчування, ухиляння від відповіді та ін., що призводить до перекручування смислу сказаного і спотворення позиції того, хто висловлюється. Однак питання полягає в тому, як саме влаштована конкретна маніпуляція?

Мета цього дослідження – показати, як саме можна виявити приховану маніпуляцію.

Завдяки підтримці Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) у рамках проєкту «Громадянські свободи та національна безпека: баланс для захисту із УНЦПД», УНЦПД ініціював розвиток практичного використання засобів аналізу текстів, що несуть загрози національній безпеці, правам людини.

1 Thompson Mark. Forging War: The media in Serbia, Croatia and Bosnia-Herzegovina. Publisher – University of Luton Press. Revised Edition. 1999. 330 p.

2 Юридична особа Russia Today – «Автономна некомерційна організація «ТВ-Новости».

3 Про Федеральний бюджет на 2022 рік і на плановий період 2023 і 2024 років. Федеральний закон від 06.12.2021 р. № 390-ФЗ // Офіційний інтернет-портал правової інформації.
<http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202112070016>

У цьому доробку чітко виявлено «кухню» маніпуляції й пояснено, на що слід звертати увагу під час розгляду того чи іншого тексту. Дослідниця, соціолог Ольга Дзюба здійснила, поза сумнівом, піонерську роботу: на основі поєднання різних можливостей, які розвинули семіотики, лінгвісти, філософи, філологи упродовж XIX–XXI століть, вона проаналізувала один із текстів, що склав корпус російського шовінізму.

Опанування таких інструментів аналізу дозволить багатьом перейти від емоційного невдоволення до розуміння, на що саме спрямована пропагандистська промова і як саме автор її будує, щоб підбурити до невдоволення чи якихось дій.

Світлана Конончук,
виконавча директорка Українського
незалежного центру політичних досліджень

РОЗДІЛ I. ПОТЕНЦІАЛ ЗАСОБІВ АНАЛІЗУ ДИСКУРСУ
I.1. ЩО ТАКЕ ДИСКУРС(И) ТА НАВІЩО ЙОГО (ЇХ) АНАЛІЗУВАТИ?

Розділ I. Потенціал засобів аналізу дискурсу

I.1. Що таке дискурс(и) та навіщо його (їх) аналізувати?

Поняття «дискурс» у широкому сенсі пов'язане з певним жанром чи тематикою висловлення. Говорять про «політичний», «консервативний», «медичний», «расистський» дискурси тощо. Це значення хоча і є поверховим, вказує на основну суть дискурсу, а саме на ідею про те, що

- а) висловлювання мають структуру;
- б) існують якісь правила, за якими створюють тексти;
- в) ці правила є у тексті у вигляді певних «маркерів»;
- г) наявність таких «маркерів» дозволяє «ідентифікувати» текст як такий, що належить до того чи іншого дискурсу.

Напрацьовано близько 20 різних теоретичних підходів до аналізу дискурсу. Така ситуація має свої переваги та недоліки. З одного боку, ця невизначеність та різноманіття відлякують науковців від використання цього методу у своїх дослідженнях. З іншого боку, дискурс-аналіз є дуже гнучким. Головне, що вивчаючи текст за допомогою дискурс-аналізу, можна описати як усі ті соціальні структури, що «стоять» за конструюванням цього тексту, так і передбачити можливі соціальні наслідки внаслідок подальшого розвитку тих чи інших дискурсів. Адже мова слугує також передачі інформації, водночас відображає і конструює систему відносин у суспільстві.

< i >

Аналіз дискурсу допомагає виявити приховані смисли у тому, що здається «природним». Деякі елементи того чи іншого дискурсу ніколи не ставлять під сумнів, використовують як «саме собою зрозуміле», як таке, що не може бути висловлено іншим способом. Наприклад, поняття «Західна Україна» та «Східна Україна» впродовж багатьох років циркулювали у політичному, повсякденному дискурсі, невідрефлексовані широким загалом, наче всім було зрозуміло, що це відображає суть природного стану речей. Але використання саме такого варіанту називання географічних областей України розділяє країну на дві частини, які сприймаються як різні, окремі. За аналогією, можна порівняти, як звучать «Північна Корея» та «Південна Корея» – назви двох окремих держав. Довгий час такий поділ, зафіксований у мовній конструкції, неусвідомлено вважався єдиною можливим варіантом. Тоді як інший варіант існує: можна казати про «схід України» та «захід України» в межах єдиної країни. Очевидно, що артикулювання назв «Західна Україна» та «Східна Україна» тривалий час працювало на закріплення у свідомості наявності в нашій країні «різних українців», головним чином, двох видів українців. Ця мовна звичка роками затьмарила той факт, що ситуація із різноманітністю культурного середовища й традицій в Україні є значно складнішою, а також і те, що попри різноманітність жодна територіальна чи інша ідентичність громадян України не є підставою для їх розділення на ієрархізовані частини, «правильні» чи «неправильні» з різних точок зору.

Узагальнюючи, ми приймаємо за точку відліку те, що **дискурс – це сукупність (не)явних правил висловлення у певній ситуації, у певному контексті**. Дискурс – це не вся мова, не окремий текст, не окреме висловлення. Це ті правила, за якими висловлення є можливим саме таким, яким воно є тут і зараз.

>>

Дискурс – це ті правила, за якими висловлення є можливим саме таким, яким воно є тут і зараз.

Дискурс – це та (не)усвідомлена «сила» (норми, схема, правила), яка змушує суб'єкт висловлення говорити/мовчати, підбирати саме такі слова, саме в такому порядку і саме таким чином. Говорячи про дискурс, ми, по суті, говоримо про соціальну практику, де важить аналіз процесів виробництва дискурсу, а не тільки сказаного (продуктів дискурсу).

Розглядаючи далі різні підходи до аналізу дискурсу, ми побачимо, як відрізняються визначення дискурсу і як ці визначення впливають на інструменти дослідження.

Що дає вивчення дискурсу(-ів).

1. Дослідження дискурсу дозволяє зрозуміти соціальні стосунки, що вже склалися, щоб розуміти можливі наслідки такого стану речей.
2. Зміни у дискурсі, додавання до нього різних інтерпретацій подій, розкривання прихованих маніпуляцій, владних відносин, які криються за тим чи іншим дискурсом, надає змогу змінювати дискурс на користь тих груп населення, які обмежені у можливості висловлюватися, тих, чий інтереси не враховують, права яких обмежують.
3. Можливість оцінити напрямки змін соціальних відносин.

Найрадикальніші теоретики дискурсу, як, наприклад, Ернесто Лакло та Шанталь Муфф, вважають, що поза дискурсом не існує соціального. Вони обстоюють ідею, що будь-яке явище, навіть природного характеру, не має сенсу в соціальному, не має впливу на соціальне, поки не отримає своєї інтерпретації, своєї назви у дискурсі, поки не посяде своє місце в порядку дискурсу. Так, людські жертви внаслідок стихійного лиха можуть бути пояснені у дискурсі «карою богів за гріховність» і мати відповідні соціальні наслідки, а можуть – «недбалістю влади, яка ігнорувала застереження науковців і не вжила заходів з евакуації населення», що призведе до зовсім інших соціальних дій і наслідків.

<<

Дискурсивна влада різних суб'єктів різна. Медіапростір, політичний дискурс, дискурс органів державної влади мають більшу дискурсивну владу і, таким чином, більший вплив на соціальне. Але в сучасному інформаційному світі дискурсивну владу потенційно отримують усі, хто має доступ до інтернету і соціальних мереж.

Таким чином, аналіз дискурсу – це застосування комплексу аналітичних інструментів, у результаті якого описують структуру правил, за якими будується висловлення в рамках певного дискурсу; демонстрація того, хто, що, коли і як може сказати і які можливі соціальні наслідки такого дискурсу.

Застосування аналізу дискурсу на практиці, за Теоном ван Дейком¹:

<<

- консультації політиків, відповідальних за розповсюдження дискурсу, що впливає на дії громадян;
- просвітництво громадян щодо засобів маніпулювання, дезінформації у медіа;
- розробка професійних етичних кодексів для журналістів, спеціалістів PR тощо;
- міжкультурні бізнес-зв'язки;
- кооперація з громадськими організаціями у боротьбі проти проявів соціальної нерівності та дискримінації.

I.2. Дискурс і ідеологія. Що саме ми шукаємо, коли аналізуємо дискурс?

Ідеологія, в її широкому філософському вжитку, є «помилковою свідомістю», чимось, що заперечує істину, викривлює об'єктивну реальність. Але, згідно з теорією дискурсу, реальність дано нам через мову, яка є сконструйованою соціально, історично і тому ніколи не зможе однозначно відображати реальність. Немає кореляції між словами та реальними об'єктами: будь-яке означення, назва, яку отримує річ чи феномен у дискурсі, вбудовується в наявні владні, ієрархізовані структури мови. Саме тому поняття «ідеологія» часто втрачає у теорії дискурсу той негативний сенс, яким це поняття наділене у повсякденному вжитку.

Так, Мішель Фуко, філософ, який заклав фундамент теорії дискурсу, унікав вживання поняття «ідеологія» саме через вищенаведені міркування. З його точки зору, будь-який дискурс є ідеологічним за своєю сутністю.

Теон ван Дейк розрізняв «ідеології» як системи вірувань окремих соціальних груп та «знання» – системи вірувань, які поділяють усі люди у суспільстві, сприймають усі як даність. Зверніть увагу, що тільки факт загального консенсусу щодо «істинності» відрізняє «знання» від «ідеології». Саме зміни загального консенсусу щодо окремих явищ та феноменів конструюють нові ідеології.

Але не всі теоретики дискурсу дотримуються саме такого погляду на ідеологію. Ідеологія, за Рут Водак⁴, визначається як «фактор підтримки влади у суспільстві певних соціальних класів, що маніпулюють соціальними масами задля отримання певних соціальних благ».

Пропонуємо використовувати нейтральні означення поняття «ідеологія» у теорії дискурсу.

Щодо політичного дискурсу, то присутність у ньому елементів політичних ідеологій вказує на інтереси тих соціальних груп, від імені яких відбувається політична діяльність. Власне, зусилля дослідника спрямовані на виявлення елементів маніпуляції та дискримінації у політичному дискурсі.

Таким чином, виявляючи структурні елементи дискурсів, ми шукаємо насамперед:

- владні структури, що відтворюють нерівний розподіл влади;
- маніпуляційні спроби закріплення влади одних соціальних груп з метою перерозподілу соціальних благ на свою користь;
- популістські дискурси;
- дискурси, що вилучають певні соціальні групи з соціальної взаємодії, тощо.

4 Wodak R. Do que trata a ACD – um resumo de sua história, conceitos importantes e seus desenvolvimentos. *Linguagem em Dis(curso)*. 2004. V. 4. n. esp. p. 223–243.

I.3. ОСОБЛИВОСТІ ОКРЕМИХ ПІДХОДІВ ДО АНАЛІЗУ ДИСКУРСУ

I.3. Особливості окремих підходів до аналізу дискурсу

Назвемо основні напрямки аналізу дискурсу із зазначенням тих аспектів дискурсу, які вивчають у рамках кожного з підходів.

I.3.1. Дискурс як соціальна практика

Ця методологічна традиція виходить із розуміння дискурсу як соціальної практики, що зумовлена історично. Як пише Мішель Фуко⁵, дискурс є культурно сконструйованим відбитком реальності, а не точною копією. При цьому важливою є позиція мовця, що визначає те, що і як він говорить та який ефект це спричиняє. Для Фуко⁶ важлива цеглина до розуміння дискурсу – це не тільки соціоісторична його сутність, але й певна «замкненість» дискурсу, його обмеженість певною «дискурсивною формацією». Згідно з Фуко, одночасно може існувати більше, ніж один дискурс стосовно одного об'єкта, але ці дискурси теж підкоряються правилам певної дискурсивної формації.

Згідно з представниками французької школи теорії дискурсу, значення, сенс, структура (та ефект) висловленого змінюються залежно від позиції суб'єкта висловлення. Відповідно, суб'єкт висловлення – це не автор висловлення, а місце, яке займає індивід для того, щоб зробити певну заяву. Так, Педро де Соуза⁷ наводить приклад, що у фразі «Дощить» позиція суб'єкта може бути різною залежно від формулювання: чи це було сказано як метеорологічна новина, чи як віршований рядок пісні. Окрім того, позиції суб'єкта може займати будь-який індивід, при цьому один і той же індивід у двох позиціях не залишатиметься тим самим суб'єктом. Щоб зайняти певне місце, індивід реалізує операцію вибору між заданим набором позицій у тій чи іншій ситуації. Педро де Соуза наводить приклад двох медіависловлень: «Зазначу, що країна має зростання» та «Зазначають, що країна має зростання». У першому випадку журналіст ставить себе у позицію того, хто зазначає, та одночасно того, хто висловлюється. У другому випадку журналіст є на позиції того, хто висловлюється, але не є тим, хто зазначає.

Важливою в цьому напрямку є також ідея про уявні формації. Мішель Пешьо підкреслює, що у будь-яких дискурсивних процесах працюють «серії уявних формацій, що визначають місце, на яке А та Б ставлять кожен сам себе та іншого, та визначають образи свого місця і місця іншого»⁸. Ці уявні формації також визначають можливість, форму та суть того, що може бути висловлено на кожній із суб'єктних позицій. Наприклад, виборці мають завчасні припущення щодо висловлень членів тієї чи іншої політичної партії.

З іншого боку, суб'єкт висловлення завжди має «передбачення» щодо образу свого читача/слухача. Окрім цього, суб'єкт висловлення завжди має припущення щодо того, що є «вже-чутим» чи «вже-читаним» аудиторією; Мішель Пешьо називає це «додискурсивними умовами дискурсу».

5 Foucault M. *The Archaeology of Knowledge*/ Translated from the French by A.M. Sheridan Smith. Pantheon Books. New York. 1972. P. 21–30.

6 Foucault M. *Ibid.* P. 107.

7 Souza P. de. *Análise de discurso*. Florianópolis, 2014. 128 p.

8 Pecheux M. *Análise Automática do Discurso (AAD-69)*. In Gadet, F. & Hak, T. (Eds.), *Por uma análise automática do discurso: uma introdução à obra de Michel Pêcheux* (5th ed., pp. 59-158). Campinas, SP: Editora da Unicamp, 2014. p. 82.

РОЗДІЛ І. ПОТЕНЦІАЛ ЗАСОБІВ АНАЛІЗУ ДИСКУРСУ
І.3. ОСОБЛИВОСТІ ОКРЕМИХ ПІДХОДІВ ДО АНАЛІЗУ ДИСКУРСУ

Отже, французька школа дискурс-аналізу фокусується на описі структури стосунків між суб'єктом висловлення та аудиторією, описує дискурсивну пам'ять аудиторії, змальовує дискурсивні формації та розташовує окремі висловлення на «мапі» дискурсів.

І.3.2. Організація дискурсу

Аналізуючи дискурс, важливо зважати на умови його виробництва⁹. До них можна зарахувати як обставини висловлювання, так і соціальний, історичний контекст. Важливо також звернути увагу на тип організації дискурсу, а значить – оцінити характер стосунків між учасниками висловлення та присутність багатозначності, гри слів і смислів у тексті. Ігровий тип дискурсу характеризується вільними, симетричними стосунками між усіма учасниками комунікації, кожен може висловити свою думку, ніхто не дозволяє собі імперативних висловлень, оціночних суджень щодо позицій іншого учасника; полемічний дискурс – це рівний діалог, оціночні судження можуть бути висловлені, але жодна сторона не може нічого наказувати іншій; авторитарний – це одноосібне виголошення істини без можливості для інших виступити чи оспорити сказане, існує чіткий та недвозначний імператив.

І.3.3. Критичний дискурс-аналіз

Норман Феркло пропонує тривимірну модель аналізу¹⁰, що містить

- аналіз виробництва та споживання текстів (рівень дискурсивної практики),
- аналіз мовної структури (рівень тексту),
- аналіз змін у дискурсі чи відтворення існуючого дискурсу та можливих соціальних наслідків цих дискурсів (рівень соціальної практики).

На рівні тексту вивчають лексику, граматику, зв'язність та структуру тексту з метою зрозуміти те, як організований текст, як його частини поєднуються в єдине ціле.

На рівні дискурсивної практики розглядають особливості виробництва, розповсюдження та споживання текстів, аналізують контекст, наміри мовця, смислову цілісність та посилення на інші тексти.

Мета цього аналізу – перевірити, як саме цей дискурс відтворюється у суспільстві, в яких саме соціальних групах, якими засобами досягається його сприйняття та розуміння.

На рівні соціальної практики розглядають наявні у дискурсі ідеології, сенси, упередження, метафори, економічні, політичні, культурні та ідеологічні орієнтації. Це дозволяє дослідити збереження існуючого порядку або зміни, які спричиняє цей дискурс у суспільстві та серед соціальних груп. Одним із напрямків аналізу соціальної практики є визначення інституціональних та організаційних умов функціонування певних дискурсів.

Соціальний розвиток, за Норманом Феркло, лежить у площині інтердискурсивності, тобто завдяки зв'язку дискурсу з іншими дискурсами, віддаленими географічно чи історично, або через проникнення дискурсу із однієї сфери діяльності в дискурс іншої сфери (як приклад автор наводить про-

9 Orlandi E.P. *Análise de discurso: princípios e procedimentos*. Pontes. 2009. p. 100.

10 Fairclough N. *Critical discourse analysis as a method in social scientific research*. *Methods of critical discourse analysis*. 2001. 5(11), 121–138.

никнення економічного дискурсу в сферу освіти). Комбінація різномірних дискурсів у різних варіаціях спричиняє зсув сенсів, контекстів та внаслідок цього – зміни соціальних дій.

Ця концепція дозволяє всебічно аналізувати дискурси, знаходити точки «зсуву» дискурсів, а також описувати всі можливі дискримінаційні практики.

І.3.4. Історичний дискурс-аналіз

Рут Водак звертає увагу на три виміри власне планування й виробництва тексту:

- соціально-психологічний (комунікативні функції, афективність, тип конфлікту, час та місце тощо),
- пізнавальний (план, фрейм, схема, скрипт),
- лінгвістичний (тексто-тематична макроструктура, сорт тексту, тип тексту, реалізований текст).

За допомогою цієї теорії можна

- проаналізувати різницю у формуванні текстів залежно від теми й контексту;
- вловити різницю у сприйнятті текстів;
- простежити зв'язки між дискурсами, текстами, темами та жанрами.

Окрім цього, аналітичні інструменти історичного дискурс-аналізу містять такі корисні процедури, як визначення дискурсу про відмінності: «ми-ти дискурс» (категоризація та оцінка, позитивний самоопис), стратегії аргументації (припис відповідальності чи провини, опис у бінарних опозиціях, стратегія «цапа-відбувайла», заміна жертви-агента) та лінгвістичні реалізації (нереальні сценарії, порівняння, аналогії, припущення, генералізація, риторичні запитання, натяки, евфемізми та інше).

І.3.5. Слово – дія

У значенні «мова-у-використанні» розглядає дискурс американський дослідник Джеймс Пол Джі. Він фокусується на аналізі структур актуального використання мови та на триєдиній сутності дискурсу як «характерному способі сказати, робити і бути»¹¹. Автор має на увазі, що **сутність мови не обмежена тільки інформуванням, у ній завжди присутня дія та ідентичність. Розуміти сказане – це не тільки сприйняти інформацію, але й знати, хто це сказав та що ця людина робить**. Окрім цього, автор розділяє дискурс/и (з малої літери) та Дискурс/и (з великої), обмежуючи дискурс/и вербальним вираженням та додаючи до Дискурсу не тільки слова, але й речі, жести, міміку та зрештою все, що має значення у певному висловленні, тобто засновано на розумінні тексту й мови в їхньому широкому визначенні.

Джеймс Пол Джі відтак вбачає завдання аналізу дискурсу в тому, аби з'ясувати роль «значень, соціальних мов, уявного/змальованого світу, інтертекстуальності, Дискурсів та Розмов» у роз'єднанні чи об'єднанні людей¹².

11 Gee J.P. An introduction to discourse analysis: Theory and method. Routledge. 2014. P. 30.

12 *ibid*, P. 107.

РОЗДІЛ I. ПОТЕНЦІАЛ ЗАСОБІВ АНАЛІЗУ ДИСКУРСУ
I.3. ОСОБЛИВОСТІ ОКРЕМИХ ПІДХОДІВ ДО АНАЛІЗУ ДИСКУРСУ**I.3.6. Домінантні значення**

У свою чергу, Ернесто Лакло писав про дискурс так: «Ми називаємо артикуляцією будь-яку практику, яка встановлює зв'язок між елементами так, що їхня ідентичність змінюється в результаті артикуляційної практики. Структуровану сукупність, що є результатом артикуляційної практики, ми називатимемо дискурсом»¹³. Зрозуміти це визначення можна через ключову ідею Е. Лакло про механізм конструювання ідентичності знаку («елемент», за Лакло, – це знак, ідентичність якого не фіксована у дискурсі). Знак отримує значення тільки через відносини з іншими знаками та перебуває у стані постійного перевизначення. Через ланцюги еквівалентності та логіку протиставлення знаки об'єднуються у дискурси. Теорія Лакло дуже плідно дозволяє виділяти та описувати різні дискурси та їхню боротьбу за встановлення доміантних значень.

I.3.7. Когнітивний аналіз

До заслуг Теона ван Дейка належить розробка підходу до вивчення соціальних проблем у трикутнику «дискурс – пізнання – суспільство», де «жодний із цих вимірів не може бути зрозумілим без іншого»¹⁴. Ця цитата демонструє особливість підходу Т. ван Дейка, який робить акцент на мисленевих структурах суб'єкта.

I.3.8. Конверсаційний аналіз

Інструменти, розроблені представниками аналізу розмови (Гарві Сакс, Еммануель Щеглов), призначені для дослідження феноменів, притаманних усному мовленню¹⁵. Цей підхід аналізує розташування співрозмовників один стосовно одного, міміку, різні вигуки, покашлювання, сміх тощо. Для аналізу письмових текстів не дуже підходить.

13 Laclau E., Mouffe C. *Hegemony and Socialist Strategy*. 1985. London. Verso. P.105.

14 Van Dijk, Teun A. *Discourse and power*. Palgrave Macmillan, 2008. P. 16.

15 Schegloff E.A. Some Other “Uh(m)”s. *Discourse Processes*. vol. 47. no. 2. 2010. pp. 130–174.

I. 4. ДЕ ПЕРЕТИНАЮТЬСЯ РІЗНІ ШКОЛИ ДИСКУРС-АНАЛІЗУ?

I. 4. Де перетинаються різні школи дискурс-аналізу?

Мета дискурс-аналізу – побачити приховане. Різні підходи мають різні інструменти для розкриття цього прихованого, різні кути, під якими ми починаємо бачити соціальні структури, що стоять за текстом.

Ці положення поділяє більшість теоретиків дискурс-аналізу:

- у дискурс-аналізі не існує понять «істинне-помилкове» як відповідності «реальному», оскільки умова існування «реального» зі своїми характеристиками у «соціальному» є результатом роботи дискурсивного, що, своєю чергою, історично та культурно зумовлено;
- мова – це знання, структури мови відповідають структурам знання; існує зв'язок між знанням та соціальною поведінкою, з одного боку, та між знанням та соціальними процесами – з іншого;
- основа дискурс-аналізу в критичному ставленні до «того, що розуміється саме собою» та аналіз того, завдяки яким латентним структурам підтримується «всім зрозуміле»;
- форма сама є змістом, форму неможливо відокремити від змісту, аналізувати їх можна тільки разом; аналіз дискурсу неможливий без вивчення контексту;
- дискурс має владний потенціал, а перерозподіл влади пов'язаний з перегрупуванням структури знання;
- фокус уваги дослідника зміщується з аналізу функцій до аналізу функціонування, з одного боку, з іншого – від аналізу змісту до аналізу сенсів.

Попри спільні методологічні принципи, існують відмінності між різними підходами до дискурс-аналізу щодо таких базових положень, як співвідношення соціального та дискурсивного, свобода суб'єкта та джерело соціального розвитку. Ці відмінності впливають і на вибір аналітичних інструментів.

Розділ II. Що можна виявити у тексті, використовуючи різні підходи?

II.1. Завдання оцінки

Дискурс-аналіз вимагає від дослідника налаштування певної наукової оптики, а також інтелектуального зусилля, спрямованого на «розуміння тексту». «Розуміти, я би сказала, – це знати, що смисл міг би бути іншим»¹⁶. Коли нам здається, що інший смисл, інакші форми висловлення, інші слова в даному контексті неможливі, ми досі знаходимося всередині дискурсу, а отже, неспроможні його аналізувати. **Перший крок до аналізу – прийняття кута зору, що смисл міг би бути іншим.**

Якщо текст міг би бути іншим, виникає логічне запитання: а чому тоді цей текст саме такий? Що обумовило це висловлення, що стоїть за ним, які сили, які інтереси, які ідеї чи цінності, якою була мета мовця? Чому він обрав саме ці слова, чим він керувався свідомо та підсвідомо? Відповідаючи на ці запитання, необхідно використовувати інструменти, розроблені представниками різних теорій дискурс-аналізу. Інструменти дискурс-аналізу є низкою запитань, відповіді на які містяться в самому аналізованому тексті у вигляді особливих мовних «маркерів», що вказують на соціальні відносини, які одночасно відтворюються та/або змінюються через текст.

Отже, **другий крок аналізу – обрати необхідні інструменти серед багатьох можливих.** Вибір інструментів обумовлений **метою та завданням** дослідження.

У цьому випадку, маючи на меті виявлення дискурсів, що становлять загрозу національній безпеці України, можна зосередитися на наступних завданнях:

- виявлення елементів мови ненависті, дискримінації, негативного іншування громадян України/українців;
- пошук тих характеристик дискурсу, що мають негативні соціальні наслідки для взаємодії з українцями/громадянами України;
- оцінка небезпечності наявних у тексті ідей та міфів стосовно України як держави та українців/громадян України.

Очевидно, що в текстах, подібних до запропонованого для аналізу тексту Тимофія Сергійцева, елементи дискримінації та мови ненависті зчитуються безпосередньо, без застосування інструментів дискурс-аналізу. Але недостатньо тільки констатувати факт наявності дискримінації в тексті. Важливо дослідити, на які ідеї та уявлення спирається ця дискримінація, якими мовними засобами її досягнуто, яку мету ставить перед собою автор тексту, до якої аудиторії звертається, чого він сподівається від своїх читачів після прочитання тексту та наскільки небезпечна національній безпеці наявна в цьому тексті загроза.

Задля досягнення окреслених задач кожен з теоретичних підходів дискурс-аналізу здатний запропонувати свої інструменти. Описані нижче аналітичні інструменти не вичерпують ані можливостей кожного з підходів, ані предметів для аналізу, прихованих у тексті. Але оскільки мета створення цієї праці, швидше, ознайомча, немає можливості розкрити та показати всі існуючі напрямки аналізу.

II.2. ВИКЛАД ЗНАХІДОК У РЕЗУЛЬТАТІ АНАЛІЗУ ТЕКСТУ Т. СЕРГЕЙЦЕВА «ЩО РОСІЯ ПОВИННА ЗРОБИТИ З УКРАЇНОЮ»

Так, завдяки теорії Лакло можна було б ретельніше описати боротьбу різних дискурсів, показати логіку їхнього протиставлення, розкрити взаємозв'язок їхніх елементів.

Варто також зазначити, що процес аналізу необов'язково є послідовним переходом від одного запитання до іншого. Завжди можна повертатись до попередніх запитань та доопрацьовувати їх.

Окрім цього, отримані результати можуть викликати у дослідника емоційну реакцію прийняття, заперечення, гніву, обурення тощо. У такому разі доцільно аналізувати власні реакції на отримані дані (чому я відчуваю це? чи можуть мої переконання впливати на результати?) з метою максимального «очищення» висновків. Зробити це остаточно неможливо; вийти за рамки будь-яких правил – це вийти за межі мови, де вже немає слів. Але слід намагатися. Задля зміцнення аналітичних здібностей та досягнення кращих результатів.

II.2. Виклад знахідок у результаті аналізу тексту Т. Сергійцева «Що Росія повинна зробити з Україною»

II.2.1. Загальний контекст виробництва тексту

Аналіз контексту є невіддільним етапом аналізу дискурсу за будь-якого підходу, оскільки, як було визначено раніше, дискурс є «текстом у контексті», і саме контекст значним чином впливає на особливості побудови тексту.

Текст Сергійцева «Що Росія повинна зробити з Україною» з'явився 3 квітня 2022 року на сайті «РИА Новини» (російський державний медіаконгломерат)¹⁷. На момент появи цього тексту вже більше місяця тривала російсько-українська війна, яку в Росії і досі називають «СВО», «спеціальна військова операція». На той час російські війська вже полишали Київщину, 1 квітня українські військові ввійшли у Бучу, 2 квітня з'явилися перші фото- та відеосвідчення воєнних злочинів окупантів. Тим часом у російському медіапросторі продовжує ширитися ідея про те, що «СВО йде за планом», а події в Бучі оголошують сфальсифікованими.

Текст російською мовою під назвою «Що Росія повинна зробити з Україною» є «продовженням» тексту річної давнини під назвою «Яка Україна нам не потрібна» того ж автора.

II.2.2. Робота з пам'яттю – на основі французької школи дискурс-аналізу

Аналіз розпочнемо з оцінки дискурсивної пам'яті на момент виробництва тексту. Цей етап є пошуком відповідей на питання: що треба знати аудиторії, щоб зрозуміти цей текст? Очевидно, автор присвячує

---

¹⁷ Сергійцев Т. Что Россия должна сделать с Украиной. 3.04.2022. Сканокія на сайті Інституту історії України Національної академії наук України // http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0016451

РОЗДІЛ II. ЩО МОЖНА ВИЯВИТИ У ТЕКСТІ, ВИКОРИСТОВУЮЧИ РІЗНІ ПІДХОДИ?
II.2. ВИКЛАД ЗНАХІДОК У РЕЗУЛЬТАТІ АНАЛІЗУ ТЕКСТУ Т. СЕРГЕЙЦЕВА
«ЩО РОСІЯ ПОВИННА ЗРОБИТИ З УКРАЇНОЮ»

текст роз'ясненню того, що таке «денацифікація України». Таким чином, припускає він, цей термін, цей феномен ще не є достатньо зрозумілим аудиторії. То до якої дискурсивної пам'яті відсилає цей текст?

Основу дискурсивної пам'яті становить поняття «нацизм» та всі похідні від нього: «нацистський режим», «нацистська система», «нацистські установки», «нацистське насилля» тощо. Це поняття має потужне негативне забарвлення з часів після Другої світової війни та отримало в суспільно-політичному російському дискурсі додатковий емоційний «заряд» протягом останніх років. Нацисти в цій дискурсивній пам'яті не є звичайними людьми, вони є втіленням, абсолютно потойбічним злом і заслуговують тільки на винищення, причому будь-якими засобами. Таким чином, називання будь-якої країни «нацистською», будь-якого народу – «нацистським» автоматично несе з собою всі ті значення, які приписують нацизму, і обґрунтовує відповідні негативні соціальні дії щодо цих народів чи країн.

Тривалий час поняття «нацизм» у риторичі прокремлівських медіа також було пов'язано з українською владою. Можна згадати, що не одразу після Революції гідності українську владу почали називати «нацистською». Спочатку використовували термін «хунта», який відсилає до іншої дискурсивної пам'яті та, відповідно, викликає у читача інші додаткові смисли. Термін «нацизм» є сильнішим за емоційним забарвленням та надає змогу схарактеризувати ширші кола українського суспільства, на відміну від поняття «хунта», яке негативно забарвлює тільки владну верхівку.

Важливими умовами виробництва тексту є також **уявні формації**, основних з яких, згідно з теоретиками французької школи дискурс-аналізу, є чотири. Виявити їх можна, відповідаючи на запитання:

Запитання 1 виявляє **уявний образ суб'єкта висловлювання з позиції суб'єкта висловлення**: *Хто я, щоб так говорити з ними?*

Уявний образ автора з позицій суб'єкта – це людина, яка має певну медійну владу, достатньо кваліфікована, щоб роз'яснювати аудиторії історичний сенс зовнішньополітичних дій керівництва країни. Автор пише з суб'єктних позицій політтехнолога, «експерта в політичній сфері», себто людини освіченої, з багатим лексичним запасом, такої, яка вміє структурувати свої тексти, вміє впливати на думку аудиторії. Це підтверджено публіцистичним стилем тексту, використанням таких елементів структурування, як списки, наявність визначень понять, елементи науковоподібних словосполучень на кшталт «перейшов у практичну площину», «сам факт і складає її предмет», «на основі формули», «установчих процесів заснування нової республіканської державності» тощо.

Така позиція «політтехнолога», «політичного експерта» є позицією медійної, культурної еліти, яка ієрархічно (політично, статусно) вища за тих, для кого цей текст написаний. Створюючи цей текст, автор показує свою належність до наближених до «верхівки», до тих, хто має право щось роз'яснювати аудиторії, «народу».

Запитання 2 виявляє **уявний образ аудиторії з позиції суб'єкта**: *Хто вони, щоб з ними саме так говорити?*

Автор має певний уявний образ своєї аудиторії. Насамперед місце публікації тексту, а саме сайт «РИА Новости», вже містить уявний образ того, хто є читачем цього ресурсу. Це, узагальнено, «російський народ», «пересічний росіянин». Очевидно, що хоча текст і містить деякі елементи наукового дискурсу, він не є науковим, тобто не створений для такої ж «рівної» «еліти», якою автор сам себе вважає. Разом з тим він бачить читача такої статті все ж таки досить освіченим, щоб братися за матеріал, в якому є слова «амбівалентний» та «аморфний».

Запитання 3 характеризує **уявний образ аудиторії з позиції аудиторії**: *Хто ми, щоб він так з нами говорив?*

Текст містить вербальні маркери, знаки, що вказують на ту спільноту, яка об'єднана спільним баченням світу. Це люди, які вважають себе досить розумними. Це люди, для яких має особливий сенс ідея про унікальний історичний шлях Росії. Це люди, які вважають себе частиною великої та сильної держави Росія. Це люди, які пишуться своєю країною, своєю владою та тим образом, який створила про них їхня країна в усьому світі. Назва статті якнайбільше промовляє про свого читача. «Что Россия должна сделать с Украиной». Таку статтю почне із задоволення читати той, хто, власне, вважає, що Росія має право (право сили, моральне право тощо) щось «робити» з іншою державою. Має право щось робити, оскільки, з точки зору читача, вона «може», «хоче», «повинна» згідно зі своєю історичною особливістю, унікальністю. Це читач, в якого не виникає думки «чому повинна?», «що означає повинна?», «перед ким повинна?», як не виникає в нього запитання: «а Росія – це хто? хто саме це все робитиме?»

Запитання 4 описує **уявний образ суб'єкта висловлювання з позиції аудиторії**: *Хто він, щоб так з нами говорити?*

Звідки у цього суб'єкта є влада висловлюватися саме так? Хто надав йому цю владу? З точки зору аудиторії, автор – журналіст, колумніст, він каже приємні та цікаві речі, він розумний, він пише про силу великої Росії та слабкість невинної України. Тобто схоже на те, що дискурсивна влада Сергійцева у цьому тексті тримається на відповідності того, що він каже, очікуванням та побажанням аудиторії, а також на факті того, що його публікують на «поважному» ресурсі.

Тепер проаналізуємо **мету, з якою було створено цей текст**.

У назві тексту є заклик до дії. «Что Россия должна сделать с Украиной». Чи означає це, що метою тексту є покликання аудиторії до певних дій (щодо України)? Ми вже з'ясували, що аудиторія – це «російський народ». Але чи є у тексті отождолення Росії та російського народу? Повертаємося до питання: що означає, що Росія має щось зробити з Україною? Що це за суб'єкт дії такий, «Росія»?

Стосунки між суб'єктом висловлення та аудиторією характеризуються дистанціюванням. Автор не використовує маркери, які отождолили би його із аудиторією, такі, як, наприклад, «я, як кожен із вас», «усі ми хочемо», «усі ми розуміємо», «наша спільна мета» тощо. Немає і заклику до дій на кшталт: «вставай, великий народе!», «вперед, задавимо нацистську гадину!» тощо.

Натомість текст присвячений тому, «що Росія має зробити з Україною», наче автор пише про якісь великі об'єкти, які знаходяться далеко та не мають прямого стосунку до аудиторії. Усі риторичні прийоми спрямовані на те, щоб віддалити події від конкретного читача, представити все, що коїться, як історичну даність, необхідність, яка стається поза волею окремої людини і не зачіпає її повсякденність.

Ми також бачимо, що текст не є занадто емоційним, не апелює до глибинних пристрастей, а саме за цими правилами створюють тексти для «широкого загалу». І Сергійцев міг би використати ці прийоми. Натомість цей текст доволі «холодний», об'ємний, деякі абзаци дублюють думки. Тобто це явно не «текст, який продає», тим паче не продає певну дію. Текст створений так, наче сам автор не рахував на те, що аудиторія його читатиме уважно або дочитає до кінця.

Отож якою є мета автора, мета створення цього тексту?

Основна мета – це дискурсивна нормалізація військових дій Росії в Україні, виправдання агресії власної держави стосовно іншої держави (що детальніше розглянемо далі). Є і кілька допоміжних цілей, через досягнення яких досягається головна мета:

- опис не тільки представників української влади, але й усіх українців як нацистів, щодо яких можна застосовувати будь-які обмеження та репресії;

РОЗДІЛ II. ЩО МОЖНА ВИЯВИТИ У ТЕКСТІ, ВИКОРИСТОВУЮЧИ РІЗНІ ПІДХОДИ?
II.2. ВИКЛАД ЗНАХІДОК У РЕЗУЛЬТАТІ АНАЛІЗУ ТЕКСТУ Т. СЕРГЕЙЦЕВА
«ЩО РОСІЯ ПОВИННА ЗРОБИТИ З УКРАЇНОЮ»

- представлення дій Росії не тільки як необхідних, але й як таких, що мають значне історичне, цивілізаційне, ціннісне значення;
- заспокоювання росіян, «що все під контролем», є певний план дій, він чіткий та зрозумілий;
- переконування росіян, що «їм нічого не треба робити, усе зробить «Росія» як держава».

Чи можна зробити висновок, що якщо текст не закликає читачів до прямої негативної дії, він не є небезпечним? Справді, ми не бачимо, щоб росіян у цьому тексті закликали особисто йти вбивати українців. Але цілі, основні ідеї тексту є небезпечними стосовно формування образу ідентичності українців у російському дискурсі та окреслення місця самих росіян у Росії. Ми вже бачимо, що цей текст токсичний не тільки для українців, але і для росіян. Далі ми детальніше розглянемо дискурсивні засоби побудови знаку «Україна», української ідентичності, але торкнемося трохи і російської ідентичності, якою вона постає в тексті Сергійцева.

II.2.3. Інтердискурсивність і тип дискурсу

Використовуючи інструменти, які нам пропонує бразильська школа дискурс-аналізу, проаналізуємо інтердискурсивність та схарактеризуємо тип дискурсу, який розгортається в цьому тексті.

Багато випадків інтердискурсивності є посиланнями на так званий «історичний дискурс» і не є випадковими, присутність цих дискурсів виправдана мотивом промовця посилити свою аргументацію. Історичні події, на які посилається автор, а також події з недавньої історії є засобами легітимації думки автора та підґрунтям для виправдання воєнних дій Росії в Україні.

Апеляція до історичних подій є популярним засобом легітимації політичних рішень, особливо у сфері міжнародних відносин. Саме цей варіант легітимації, який можна назвати «традиційним», бо відсилання до історії як до авторитету є різновидом традиційної легітимації, є ефективним дискурсивним засобом, оскільки містить зручні інструменти для «узагальнення» та «накладання провини». Про це ще поговоримо далі.

Ще одним засобом підсилення аргументації є використання елементів правового дискурсу: «формування органів народного самоврядування», «масові слідчі дії щодо встановлення персональної відповідальності», «люстрація», «включення комплексу антифашистських та денацифікаційних норм до конституції» тощо. Наявність цих елементів теж працює на легітимацію, підвищення авторитетності висловленого.

Авторитарний тип дискурсу, як ми розглядали раніше, – це одноосібне виголошення істини без можливості інших виступити чи оспорити сказане, у ньому є чіткий та недвозначний спосіб інтерпретації подій.

Автор не є тим, хто передає чийсь слова, він тільки наголошує, «провіщує істину» і таким чином ставить себе у позицію «речника», джерела дискурсу. Автор категоричний у своїх твердженнях та висновках. Підтвердженням цьому є імперативна модальність та впевненість в описаному майбутньому. Елементів діалогу з дискурсами, які визначають основні знаки не так, як автор, не знайдено. Такі знаки, як «Україна», «Росія», «Захід» визначено чітко.

Знак «Україна» визначається як «держава, що не має права на суверенність, самовизначення, оскільки є масово нацифікованою». Знак «Росія» визначається як держава, яка зазнала історичних несправедливостей з боку «Заходу» і має особливу місію бути єдиним лідером у «глобальному процесі деколонізації».

Такий тип дискурсу в поєднанні з тим, що він формує у своєї аудиторії негативну ідентичність знаку «Україна», є небезпечним, оскільки наголошує на істині і не залишає інших варіантів ставлення до подій та їх розвитку.

Оскільки вище ми визначили мету тексту як переконування аудиторії у правильності військових дій в Україні, читачу не залишається інших варіантів, як заспокоїтися, впевнитися, що все іде правильно, бо автор у цьому переконаний і твердо це доводить.

П.2.4. Критичний дискурс-аналіз

Тривимірний аналіз Н. Феркло складається з аналізу дискурсивної практики (аналіз жанрів, умов виробництва тексту, контекст, інтертекстуальність, функція тексту (сила намірів мовця), аналізу на текстуальному рівні та аналізу соціальної практики.

На текстуальному рівні пропонуємо розглянути модальність тексту та використання метафор. Модальність – це відношення змісту висловлювання до дійсності та ставлення суб'єкта висловлювання до сказаного. Чи автор тексту щось стверджує, чи сумнівається, чи шкодує тощо?

У цьому тексті присутні **3 види модальності**: факт у майбутньому, впевненість («буде так»), імператив («мусить/не мусить»), вірогідність/присутність сумнівів («може/ не може/не можна»).

Ми бачимо, що всі червоні позначки, які вказують на впевненість мовця у майбутньому, містяться переважно наприкінці тексту. Тобто автор підсилює ефект свого висловлення, використовує категоричну об'єктивну модальність, малюючи образ майбутнього для свого читача, щоб запевнити, що буде саме так, як описано:

«Росія піде своїм шляхом, не переймаючись долею Заходу, спираючись на іншу частину своєї спадщини – лідерства у глобальному процесі деколонізації».

Наказових (імперативних) висловлювань багато, весь текст пронизаний словами «повинен», «повинно бути», «слід (зробити)», «необхідність».

Водночас не завжди автор використав твердий імператив, часто зустрічаються і слабкіші твердження. Так, наприклад: «Денацифікація може бути проведеною тільки переможцем» (подаємо буквальный переклад з російської, без дотримання синтаксичних норм української мови. – Авт.). Це речення російською мовою можна було б сформулювати сильніше, наприклад, «Денацифікація повинна проводитись (бути проведеною) тільки переможцем».

Але якщо детальніше дослідити випадки використання модальності «може бути», стає зрозумілим, що автор часто використовує **номіналізацію**, тобто заміну дієвця процесом чи явищем. Так, поняття «денацифікація», «люстрація» виступають у багатьох реченнях як суб'єкт, як щось, що діє само по собі, без участі активного суб'єкта дії. Навіть у цьому реченні із пасивним зворотом – «Денацифікація може бути проведеною тільки переможцем» – слово «денацифікація» стоїть на початку речення і є підметом, тобто суб'єктом. Такий прийом допомагає приховати справжнього актора, того, хто діє. Повертаючись до попереднього висновку про те, що метою створення тексту є нормалізувати в уявленні читача дії Росії в Україні, стає очевидним, що досягнення цієї мети стає можливим через приховування справжнього суб'єкта дії. «Денацифікація» у цьому тексті виступає як самостійний феномен, як щось, що обумовлено історично, Росія виступає просто як провідник цієї приреченості. Україна приречена на денацифікацію через свою «неправильність», і «денацифікація» є логічним наслідком факту провини України.

РОЗДІЛ II. ЩО МОЖНА ВИЯВИТИ У ТЕКСТІ, ВИКОРИСТОВУЮЧИ РІЗНІ ПІДХОДИ?
II.2. ВИКЛАД ЗНАХІДОК У РЕЗУЛЬТАТІ АНАЛІЗУ ТЕКСТУ Т. СЕРГЕЙЦЕВА
«ЩО РОСІЯ ПОВИННА ЗРОБИТИ З УКРАЇНОЮ»

Так само у переліку «кроків з денацифікації» автор також обрав іменник замість сильнішого дієслова. Порівняйте: «... початкові кроки денацифікації можна визначити таким чином: – ліквідація озброєних нацистських формувань...» з «початкові кроки денацифікації такі: – ліквідувати озброєні нацистські формування...».

Текст є науковоподібним, але автор використовує деякі порівняння, метафори, епітети і цілі «ліричні відступи». У наведеному тексті я їх виділила курсивом.

Подивимось на один приклад: «Денацифікація України є одночасно її деколонізацією, що доведеться зрозуміти населенню України мірою того, як воно почне звільнятися від *дурману, спокуси та залежності* від так званого європейського вибору». «Дурман», «спокуса» та «залежність» – це літературно-психологічні метафори, які тут покликані описати «оману», якій піддався український народ. Ці слова наприкінці тексту мають «передати читачу» на емоційному рівні (вже не на раціональному) певний стан, в якому знаходяться українці, запевнити читача у тому, що Росія чинить все правильно, що українці потребують звільнення від якихось ілюзій.

II.2.5. «Ми-ти» дискурс та стратегії покладання провини й відповідальності

Зупинімось на аналізі «ми-ти» дискурс та стратегіях аргументації, а саме припису провини та відповідальності, за Рут Водак.

«Ми» згадано тільки двічі і лише у перших двох реченнях: *«Ще в квітні минулого року ми писали про неминучість денацифікації України. Нацистська, бандерівська Україна, ворог Росії та інструмент Заходу зі знищення Росії, нам не потрібна».*

Хто такі «ми» в цьому абзаці? «Ми писали» – це автор має на увазі самого себе? Бо співавторів попереднього тексту в нього не було. Так, у науковому дискурсі припустимо вживати «ми» в якості «я», оскільки передбачається колективна робота. Можливо, це «ми» Сергійцев вжив саме в такому сенсі. З іншого боку, автор приховує себе за цим «ми», не хоче номінувати себе як Автора, як джерело сенсів, він хоче представити текст як результат висловлювання якихось загальних інтересів, групових, суспільних. Так, уже друге «нам» вказує на широке розуміння цього «ми», а саме – усіх громадян Росії.

Отже, «ми-дискурс» – це дискурс про росіян. Як формується ідентичність росіянина згідно з цим дискурсом? Насамперед треба зазначити, що ідентичність росіян формується через образ Росії. Самі собою громадяни Росії ніяк у тексті не фігурують. Підкреслимо, що навіть громадян України характеризовано різноманітніше: у нас є «нацистська влада», «бандерівська верхівка», є «український виборець», є «два останні українські президенти», є «внутрішні антифашисти», є «пересічний українець», є «маса населення», а також є «ЗСУ», «територіальна оборона», «нацбат», «мирне населення» тощо. Тоді як образ росіянина розкритий тільки через образ «Росія». Тобто росіянам пропонують ототожнити себе з усією Росією та й по всьому. З цього факту теж можна робити висновки, але зараз все ж таки не про росіян.

«Ми-дискурс», а саме Росія, характеризується справедливістю, жертовністю, безкорисливістю, лідерством, дружністю, дбайливістю, обачністю.

«Вони-дискурс», а саме українці, характеризуються «антиросійськістю», жорстокістю, ворожістю, загрозливістю. Найкраще, згідно з логікою тексту, характеризують Україну такі слова:

«Нацистська, бандерівська Україна, ворог Росії й інструмент Заходу зі знищення Росії».

Тобто автор представляє Україну як головну загрозу для Росії, до того ж не самостійну, а як інструмент Заходу. Прямо наголошено (хоча ніяк не пояснено), що Україна – ворог.

Окрім цього, на Україну покладено провину. «Денацифікація» – це розплата за провину «нацифікації»:

«Бандерівська верхівка має бути ліквідована, її перевиховання неможливе. Соціальне «болото», яке активно чи пасивно її підтримувало дією чи бездіяльністю, має пережити тягар війни та засвоїти пережитий досвід як історичний урок та спокутування провини».

Тобто ця стаття відрізняється від попередньої тим, що звинувачує не тільки окремих «бандерівців» та «нацистську верхівку», але й більшість населення, яке підтримало «нацистів» при владі.

Небезпечність цієї статті в тому, що читачу пропонують не розділяти українців на «хороших» та «поганих», натомість погодитись із тим, що всі «погані», а якщо і є трохи «хороших», Росія їх відокремить сама.

П.2.6. «Міфи», використані у тексті – за Ернестом Лакло

Теоретик дискурс-аналізу Ернест Лакло пропонує багато цікавих аналітичних інструментів, але зараз пропонує пошукати в тексті «міфи», а також проаналізувати боротьбу дискурсів. Міф, за Лакло, – це різновид «порожнього знаку», який сам по собі нічого не означає, але організує весь соціальний простір навколо себе.

У тексті Сергєйцева такими міфами є «Росія», «Україна» та «Захід». «Україну» та «Росію» ми вже описали, звернімо увагу на такий важливий у цьому дискурсі міф, як «Захід». Треба зазначити, що будь-яке узагальнення у вигляді назви країни, регіону чи території, або іншого географічного об'єкта як суспільно-політичної одиниці є міфом. У реальності не існує монолітного феномена на кшталт «Захід», «Схід» тощо. Звісно, іноді зручно так казати, але треба завжди розуміти, що значень цього знаку – нескінченна кількість, і водночас їх не можна ніяк узагальнити, тобто це – класичний «порожній знак», за Лакло. Говорити про порожній знак можемо тоді, коли ми всі використовуємо поняття і вважаємо, що розуміємо один одного, але що конкретно маємо на увазі, ніхто чітко пояснити не може. Подібним прикладом «порожнього знаку» є також поняття «безпека», «щастя», «кохання». Такий знак, як «Захід», у розумінні Лакло є міфом, що означає, що цей знак не вказує на жодний визначений об'єкт реальності, хоча в дискурсі є суб'єктом дії.

Отже, у цьому тексті «Захід» є антитезою Росії, невдячним, підступним, ворожим, маніпулятивним, до всього ще й деградує об'єднанням, що заради своїх інтересів здатне занапастити будь-який народ. Тобто виправдовуючи війну в Україні, усе в тексті Сергєйцева представлено таким чином, що Росія веде війну із Заходом.

У тексті наявні елементи інших дискурсів, він не є єдиним дискурсом, хоча і є авторитарним. Так, Сергєйцев намагався передбачити можливі заперечення того, що «не всі українці – нацисти». Він пише, що «не працює гіпотеза «народ хороший – влада погана». Цікаво, що цей дискурс якраз притаманний саме російському суспільно-політичному дискурсу, тоді як український дискурс радше утворює ідею, що «кожен народ вартий свого правителя». Але ж Сергєйцев сперечається з російською аудиторією, тож спростовує саме такі дискурси, здатні розмежувати «хороших українців» і «погану українську владу».

Інший момент боротьби дискурсів присутній у такому висловлюванні: «Денацифікуюча держава – Росія – не може виходити щодо денацифікації з ліберального підходу».

РОЗДІЛ II. ЩО МОЖНА ВИЯВИТИ У ТЕКСТІ, ВИКОРИСТОВУЮЧИ РІЗНІ ПІДХОДИ?
II.2. ВИКЛАД ЗНАХІДОК У РЕЗУЛЬТАТІ АНАЛІЗУ ТЕКСТУ Т. СЕРГЕЙЦЕВА
«ЩО РОСІЯ ПОВИННА ЗРОБИТИ З УКРАЇНОЮ»

Неочікувана заява, бо наче ніхто і не гадав, що в такому дискурсі можна сказати ще щось про лібералізм. Але ні, боротьба з ліберальними ідеями точиться весь час, тож її не можна було оминати, підкресливши, що з нацистами ліберальничати не можна.

Окрім цього, автор спробував також поборотися з дискурсом «західного вибору», представив справу так, що це все ілюзія, насправді такий вибір – це деградація і так далі.

Таке сперечання загалом робить текст слабшим. Визнаючи існування інших дискурсів, хоча і заперечуючи їх чи висміюючи, залишається менше місця для розгортання власного дискурсу, а також стає видно, що інші дискурси, інші голоси все ж таки присутні у дискурсивному просторі Росії.

II.2.7. Спрямованість дискурсу

Згідно з Дж.П. Джі, головний результат розгортання того чи іншого дискурсу полягає в тому, чи працює він на об'єднання чи на роз'єднання людей.

Щоб зрозуміти це, Дж.П. Джі пропонує відповісти на низку запитань, на частину з яких ми вже відповіли, стосовно, наприклад, того, які значення надано основним речам та групам? Як формуються ідентичності? До якої знакової, ціннісної системи відсилає автор? Які дії, практики релевантні відповідно до цього тексту?

Ми можемо відповісти на інші запитання, які пропонує Дж.П. Джі.

Які стосунки формуються в результаті цього тексту?

Ототожнення українців та нацистів, поширення ідеї, що Україна загрожує Росії, разом з авторитарним характером дискурсу повністю дистанціює, виключає українців з будь-якої конструктивної соціальної взаємодії. Єдина реакція, яку передбачає цей текст, – підтримка будь-яких дій Росії стосовно України.

Водночас Україні як державі, як гравцю на політичній арені відмовлено у суб'єктності через «підкорення її Заходом». До того ж, Україна об'єктивована намірами Росії та показана як неспроможна чинити спротив, мати право на власне визначення; українці не мислять раціонально, логічно, їх ошукує Захід, вони «у дурмані» тощо. Об'єктивація виправдовує агресивні дії стосовно цього об'єкту, оскільки працює логіка «якщо хтось/щось не може самостійно діяти, то можна діяти за нього, обмежувати його у його власних діях». Це підтверджує, наприклад, висловлення про «Україну як інструмент Заходу».

Які блага розглянуто в цьому тексті, чиїм інтересам вони відповідають та як пропоновано їх розподілити?

Єдине благо, розглянуто в цьому тексті, – це певний історичний проєкт ролі Росії як «деколонізатора», «денацифікатора», відновлення «історичної справедливості», реваншистська «перемога» над Заходом через підкорення України, встановлення на її території своєї влади. Отримання цього блага апелює до імперських амбіцій росіян щодо розширення територій, свого міжнародного впливу, демонстрація іншим країнам своєї міцї та можливостей. Матеріальні наслідки отримання цього блага ніяким чином не окреслені, з чого можна висувати, що важливість цього блага полягає у специфічній ціннісній сфері.

Оскільки автор тексту говорить радше від імені російської еліти, аніж пересічних громадян, що підтверджено відсутністю ототожнення зі своєю аудиторією, звернень до неї, відсутністю заклику до активних дій, він відстоює інтереси саме політичної верхівки Росії.

ВИСНОВОК. РЕЗУЛЬТАТ ОЦІНКИ ТЕКСТУ

Які зв'язки формуються між речами та групами людей у цьому контексті і чи закладено в цих зв'язках об'єднання чи роз'єднання?

У тексті ми бачимо маркери об'єднання навколо ідеї особливої історичної місії Росії та протиставлення себе українцям. З іншого боку, в тексті представлено спробу об'єднати, узагальнити всіх українців, визначивши їх як «нацистів», «підкорених Заходом», «інструмент зі знищення Росії». Таким чином, таке об'єднання великих груп людей на протиборчих полюсах створює підґрунтя для широко-масштабних протистоянь та конфліктів.

Висновок. Результат оцінки тексту

Підсумуємо отримані результати дискурс-аналізу стосовно того, чи становить текст Т. Сергєйцева загрозу національній безпеці України.

У тексті виявлено такі дискурсивні характеристики, що мають негативні соціальні наслідки:

- елементи дискримінації та негативного іншування українців, громадян України, проявлене у негативному протиставленні «ми-вони», приписування українцям провини, ототожнення українця та нациста;
- нормалізація, баналізація війни в Україні, виправдання будь-яких воєнних злочинів;
- історична, правова легітимізація Росії в ролі “денацифікуючої держави”;
- авторитарний тип дискурсу, що не залишає варіантів ставлення до українців та подій в Україні, окрім повної підтримки війни;
- містить заклики до підтримання повалення конституційного ладу України;
- відмова у суб'єктності України як держави, що стосовно взаємодії із західними країнами, так і у взаємодії з Росією обумовлює можливість будь-яких дій стосовно громадян України.

На основі розгляду тексту виявлено технологію конструювання дискурсу, що однозначно вказує на наявність загроз національній безпеці України.

Як аналіз дискурсу може розпізнати загрози національній безпеці

Просвітницькі матеріали

Ольга Михайлівна Дзюба

Авторський колектив: Тетяна Миколаївна Олексіюк,
Людмила Володимирівна Опришко, Сергій Федорович Скрипник,
Ігор Володимирович Попов, Андрій Владиславович Загородський,
Світлана Анатоліївна Горобчишина (загальне редагування),
Світлана Григорівна Конончук (керівник проєкту).

Літературне редагування: Олена Вікторівна Зварич.

Дизайн: Сергій Валерійович Буравченко.

Підписано до випуску 31.10.2022

Інформація про Український незалежний центр політичних досліджень

Український незалежний центр політичних досліджень – неурядова організація, яка з 1991 року працює на утвердження демократії та громадянського суспільства в Україні.

Ціль проєкту «Громадянські свободи та національна безпека: баланс для захисту із УНЦПД», що у 2022 році реалізується за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID), – оцінити зміни в реалізації права на доступ до інформації та вираження поглядів, які мають місце в Україні у зв'язку із запровадженням правового режиму воєнного стану, та напрацювати техніку з виявлення дискурсу, що несе загрози правам людини та національній безпеці.

Представлена публікація є внеском команди Українського незалежного центру політичних досліджень у подолання викликів воєнного часу і частиною постійних зусиль УНЦПД у розбудові стійкого відкритого суспільства, в якому реалізуються права людини та громадянські свободи.

У цій серії також:

Свобода вираження поглядів. Міжнародні стандарти, практика Європейського суду з прав людини і національне законодавство на Україні в умовах воєнного стану.
Огляд правових підходів. 2022 рік.

Право на інформацію: міжнародні стандарти, практика ЄСПЛ та національне регулювання у воєнний час.
Огляд правових підходів. 2022 рік.

За діяльністю УНЦПД можна стежити у соціальній мережі [Facebook](#) та на сайті організації www.ucipr.org.ua.